

## TÜRKİYƏNİN ORTA ASIYA SİYASƏTİ

**Açar sözlər:** *Türkiyə, Orta Asiya, əməkdaşlıq, xarici siyasət və s.*

**Key words:** *Turkey, Central Asia, cooperation, foreign policy, etc.*

**Ключевые слова:** *Турция, Центральная Азия, сотрудничество, внешняя политика и др.*

Orta Asiya zəngin geosiyasi vəziyyətə, enerji, mədən qaynaqlarına, strateji xammaddə qaynaqlarına sahib olub və Qərblə Şərqi birləşdirəcək infrastruktur potensialını əlində saxlamışdır. Bu səbəblə başda böyük dövlətlər olmaqla, regional dövlətlər arasında da cazibədar hala gəlmişdir. [1, səh 96]

Soyuq Müharibənin bitməsilə Orta Asiya dövlətləri müstəqilliklərini qazanmış, lakin, bu proses bərabərində geosiyasi bir boşluq gətirmiş. Bölgənin yenidən qurulmasında yer alan aktorlar gələcək mərhələdə bölgə üzərində təsirini davam etdirmişlər. Bu yöndə, Orta Asiya bölgəsi Türkiyə daxil olmaq üzrə ABŞ-ın, Rusiyanın, və bir çox Qərblə ölkələrin çıxar əldə etmə mərkəzinə çevrilmişdir.

Türkiyə qurulduğu dövrdən etibarən xarici siyasətini “Qərblə ittifaqlarında yer almaq” üzrə qurmuşdur. [2.səh1] Soyuq müharibə zamanı geostrateji vəziyyətindən istifadə edərək, siyasətlərini həyata keçirməyə başlamışdır. Soyuq müharibənin bitməsi ilə Avropa daha təhlükəsiz mühitə çevrilirən, Orta Asiyada hərəkətililik yaşanmaya başlamışdır.

Orta Asiya dövlətlərinin müstəqilliklərini qazanmaları ilə Türkiyənin xarici siyasətində yeni dövr başlamışdır. Türkiyənin ortaq dil, tarix və mədəni əlaqələrinin olduğu bu ölkələrlə əlaqələri bir çox sahələrdə ortaq mənfəət təməlinə inkişaf etmişdir. 1989-1991-ci illərdə SSRİ- istiqamətli siyasət yeridən Türkiyə, SSRİ-nin dağılması ilə Rusiyaya qarşı siyasətlər yeritməyə başladı. Türkiyə ilə Orta Asiya dövlətləri arasındakı əlaqələrdə ilk mərhələdə duyğusal münasibətlər hiss olunsa da, sonrakı mərhələlərdə sırf “milli mənfəət” əsas götürülməyə başladı.

Bu məqalədə Türkiyənin Orta Asiya siyasətinin inkişaf müddəti tarixi mərhələlər də nəzərə alınaraq, 1990-cı illərdən başlayaraq, günümüze qədər edilənlər, edilməsi lazım olanlar araşdırılacaqdır. Türkiyənin Orta Asiya siyasəti 1991-2000 və 2001-ci ildən sonrakı dövr olaraq iki mərhələyə ayıraraq araşdırılacaqdır. Çünki, 1991-ci il Soyuq Müharibənin bitməsi və SSRİ-nin dağılması ilə Orta Asiya bölgəsində yeni dövlətlər meydana çıxmışdır. Bu vaxta qədər isə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında müstəqil bir bölgə siyasəti yox idi.

### 1. Türkiyə və Orta Asiya münasibətləri

Türkiyənin mövqeyinə əsasən, Orta Asiya təbii qaz yataqları, neft kimi vacib enerji qaynaqlarına sahib olması ilə yanaşı enerji nəqliyyatında da, strateji önəmi olan bölgədir. Geo-strateji mövqe üstünlüyünü istifadə edərək 'enerji hub'ı olmaq istəyən Türkiyənin bölgəyə yaxşı əlaqələr içərisində olması həm enerji qaynağı alternativlərini artırır, həm də, ölkəyə enerji dəhlizi ola bilmə şansını təqdim edir. Bununla birlikdə, bölgə ilə tarixi, dini, mədəni əlaqələrin olmasının tərəflər arasındakı münasibətlərə təsirini göz ardı etmək mümkün deyil. Məlumdur ki, Orta Asiya Türk-İslam dünyasının tamamını daxilində saxlaması səbəbilə, Türkiyə üçün özəl bir yerə sahibdir.[3] Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə yönəlik siyasətinin səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- ✓ 1980-ci illərdə Avropa Komissiyası ilə münasibətləri məhdudlaşdırılması,
- ✓ 1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılması,
- ✓ Orta Asiyada yeni dövlətlərin ortaya çıxması,
- ✓ Qərblə dəstəyinə sahib olması,
- ✓ Bölgədə siyasi təsiri təmin etmək istəyi,
- ✓ İqtisadi səbəblər,
- ✓ Mədəni, tarixi bağlılıq.

Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik siyasətindəki I dövr olaraq qeyd edilən, 1991-2001-ci illər arası dövr də öz növbəsində dövrlərə bölmək olar:

1991-1993-cü illər-“Ağabəylik dövrü”: Türkiyənin bu dövrdəki duyğusal hisslərə dayanaraq həyata keçirdiyi bu siyasətdə, başqa dövlətlərin təsiri böyükdür. Yəni, Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik bu dövr üçün siyasəti Qərblə dövlətləri tərəfindən dəstəklənmiş.

Bölgə dövlətləri müstəqilliklərini elan etdikləri zaman, Türkiyə onları tanıyan ilk dövlət olmuş və bölgə dövlətlərinin də istəyi ilə “ model”, “lider” olma cəhdinə girmiş. Bölgə dövlətlərinin də istəkliliyinə səbəb, beynəlxalq səviyyədə Türkiyənin dəstəyinə olan ehtiyacdır. “Türkiyə Modeli” dedikdə: Türkiyənin dünyəvi, demokratik siyasi quruluşu və sərbəst bazar iqtisadiyyatıyla yeni respublikalara nümunə olması nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, Rusiya regiondakı təsirini pozmaq üçün fəal siyasət də izləmişdir. Bu dövrdə Türkiyə Rusiya və İran ilə rəqabətə girmiş, Türkçü-Turancı ifadələrin kölgəsində bölgədə plansız xarici siyasət izləmişdir. [2, səh.2] Belə bir vəziyyətdə, öz müstəqilliklərini yenidən qazanan dövlətlər yeni bir bağlılıq istəmişlər və buna görə də, Türkiyənin Türk dövlət birliyinə “həddindən artıq vurğu” etməsinə qarşı çıxmışlar.

Türkiyə 1991-ci ildən bu bölgədə nüfuz sahibi olmaq məqsədiylə, bölgənin təməl xarici yardım ölkəsi olmaq istəmiş və dövlət rəhbərləri tərəfindən həqiqi olmayan iqtisadi yardım sözləri verilmişdir. Ancaq Türkiyənin iqtisadi şərtləri bu sözlərin tutulmasına imkan verməmişdir.[4]

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması, Türkiyə-Orta Asiya ölkələri arasındakı əlaqələrdə bir məhək daşdır. Bu inkişaf

ilə ikitərəfli əlaqələr prezidentlər səviyyəsinə yüksəlmiş və 1991-ci ilin iyulunda Qazaxıstanın dövlət başçısı N.Nazarbayevin Türkiyəyə səfəri diplomatik əlaqələrin ilk təməllərindən biridir. 1991-ci ilin dekabrında Özbəkistan prezidenti İslam.K və Qırğızıstan prezidenti Əsgər.A. Ankaraya səfər etmişlər. Səfər zamanı hər iki tərəf Türkiyədən siyasi, iqtisadi və mədəni yardımlar gözlədiklərini açıq şəkildə dilə gətirmişlər. 1992-ci ildə Türkiyənin prezidenti Süleyman D. həmin bölgəyə ilk yüksək səviyyəli səfərini həyata keçirmiş və bölgəyə bir milyard dollar kredit veriləcəyinə söz vermişdir. Bu illərdə Orta Asiya dövlətləri ilə 200-ə yaxın ikitərəfli müqavilə imzalanmışdır.

Digər tərəfdən Orta Asiya ölkələri Türkiyənin məsləhəti və təşviqi ilə İqtisadi İşbirliyi təşkilatına da üzv olmuşlar. 1992-ci ildə İslamabadda həyata keçirilən ilk zirvənin ardından, iki ildə bir dəfə dövlət başçıları zirvəsi həyata keçirilmişdir. Lakin, bu zirvələrdə Türkiyənin çox zaman bu dövlətləri Türk Cümhuriyyətləri kimi qeyd etməsi ölkələri narahat etməyə başladı. Rusiyadan sonra yeni bir “ağabəy” istəməyən ölkələr (Özbəkistan, Türkmənistan) öz münasibətlərini 2000-ci ildə Bakıda məclis başçıları zirvəsinə qatılmayaraq göstərmişlər. Xüsusilə, Turqut Özal dövründə xəbərləşmə, təhsil, nəqliyyat kimi sahələrdə əlaqələr inkişaf etdirilməyə çalışılmışdır. Mədəniyyət mərkəzləri, məktəblər açılaraq, şəxsi sektorlar və dini vəqf fəaliyyətləri dövlət tərəfindən dəstəklənmişdir. Eyni zamanda tələbələrə təqaüd ayrılması və qarşılıqlı tələbə mübadiləsi layihələri planlanmışdır. Lakin, bu layihələrdə plan xətalalarına və maliyyə çatışmazlığına görə uğursuzluqlar yaşanmışdır.[4] Bunlara əlavə, 1992-ci ildə Türk İşbirliyi İnkişaf Agentliyi (TIKA), xüsusilə türk dilinin danışıldığı ölkələrdə qonşu ölkələrin inkişafına kömək etmək məqsədiylə qurulmuşdur.

1993-1995-ci illər: “Məyusluq” dövrü: Türkiyə ilə Orta Asiya ölkələri arasında münasibətlərin artıq şüurlu təməllər üzərinə cəmlənməsinin lazımlığı anlaşılmışdır. Həyata keçiriləməyəcək vədlərin verilməsinə qarşı cəbhə yaradılmasına başlanılırdı. Məsələn; Orta Asiya ölkələri artıq Türkiyəni böyük qardaş olaraq görmək istəmirdilər və Türk dövləti modeli uğursuzluğa uğrayırdı. Çünki, bu dövlətlər həmin dövrdə demokratiyanı deyil, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək istəyirdilər.[4]

1993-cü ildə Moskvanın “yaxın çevrə siyasəti” nin elanı, əslində Rusiyanın özünə gəlməsi müddətini keçdiyini və öz hissəsi olaraq adlandırdığı bölgəyə yenidən dönməsinin göstərgisidir.

1995-2002-ci illər: “Arxa planda qalmışq dövrü”: Türkiyə bu dövrdən etibarən Orta Asiya ölkələrinə istiqamətli olaraq izləmiş olduğu xarici siyasət strategiyasını dəyişdirmiş, böyük ağabəylik-qardaşlıq əlaqələrinin yerini rəşional təməllərə əsaslanan qarşılıqlı gəlir əlaqəsi almışdır. Lakin, bu müddətdə Türkiyədə koalisiya hökumətlərinin iqtidara gəlməsi və bu hökumətlərin öz ideoloji baxış açılarına görə xarici siyasəti təyin səbəbiylə Orta Asiyaya istiqamətli düşüncələr arxa plana itilmişdir və Türkiyənin təsiri azalmağa başlamışdır.

1995-ci ildən sonrakı dövrdə Türkiyə və bölgə ölkələri arasındakı münasibət ağalıq-qardaşlıq boyutunda qalmışdır. Çünki, Qərbin təşviqlə bu yanaşmanı mənimsəyən Türkiyə Orta Asiya ölkələrinə bir sıra müdaxilələr etməyə başlamışdır.[5] Bundan sonra uzun müddətli Rus hökmranlığından yeni azad olmuş ölkələr yeni ağa istəmədiklərindən bu münasibətlərdən uzaqlaşmışlar. Eyni zamanda Türkiyə koalisiya hökumətlərinin fərqli ideoloji baxışlara sahib olmalarından qaynaqlanan siyasi və iqtisadi böhranlardan dolayı istədikləri kimi bölgəyə cəmlənəməmişlər. 1997-ci ilə gəldiyində AB-nin tam üzvü ola bilməyən Türkiyə Orta Asiyaya yönəlməyə çalışsa da, 1990-cı illərdə etdiyi xətalara buna maneələr yaratmışdır. 1999-cu ildə isə AB-nin Türkiyəni yenidən üzv elan etməsi ilə bölgəyə olan maraq təkrar geri plana keçmişdir.

1991-ci ildən 2000-ci illərin başlanğıcına qədər olan dövrdə konkret nəticələr əldə edilmədən, bitmiş və siyasətlər istənilən səviyyəyə çatmamışdır. Konjonktürel səbəblərdən dolayı həyata keçirilməyən sözlər, Türkiyənin siyasi, iqtisadi krizdə olması, Rusiya Federasiyasının gözdərdi edilməsi və Turançılıq ifadələrinin digər gücləri narahat etməsi müvəffəqiyyətə çatmağın qarşısında maneə yaratmışdır.

#### **2001-ci ildən sonra Türkiyənin Orta Asiya siyasəti**

1998-2002-ci illər Orta Asiya üçün mənfəətsiz illər olaraq keçmişdir. 2002-ci ildən sonrakı dövr: “kifayət deyil amma HƏ dövrü”: SSRİ-nin dağılmasıyla bölgədə nüfuz boşluğunun Rusiya Federasiyasının dolduracağını anlayan Türkiyə öz imkan və sərhədlərinin fərqiə varmış, bu məzmununda Rusiya Federasiyasına qarşı çıxmıyaraq, öz milli gücünü və bölgəni yaxşı analiz edə bilən, daha rəşional, balanslaşdırılmış və qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında siyasət tətbiq etməyə başladı. Türkiyə artıq bölgədə siyasi nüfuz sahəsi meydana gətirmə anlayışından imtina edərək, iqtisadi əsaslı əlaqələri inkişaf etdirməyə başlamışdır. O, həmçinin Rusiyanın yerini tutaraq yeni böyük qardaş- ağabəy ola bilməyəcəyini başa düşüb və mövqeyini region ölkələrinin yenidən qurulması və inkişafı üçün iqtisadi əməkdaşlıq sahələrini yaradan yumşaq bir güc kimi qoruyub saxlamağa çalışır.

2002-ci ildən bəri iqtidara gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) ölkənin bölgə siyasətini iqtisadi təməllə inkişaf etdirməyə başlamışdır. AKP hökuməti bölgəyə yönəlik, çox istiqamətli və fəal xarici siyasət xəttini qəbul edir. Burada məqsəd Orta Asiyadakı yeni müstəqil dövlətlərin sabitliyi və inkişafının təmin edilməsi ilə birlikdə regional və daxili problemlərə həll tapmaq qabiliyyətinin yaradılmasıdır.

AKP iqtidara gəldiyi ilk illərdə AB-ə istiqamətli siyasətə üstünlük versə də, 1995-ci ildən etibarən arxa planda qalmış Orta Asiya ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələr quraraq siyasətini bölgəyə yönəltməyə başladı. Türkiyəni regional güc və qlobal aktyor etmə məqsədi ilə yola çıxan AKP hökuməti bunu Qərbi buraxmadan bir üzünü də Asiyaya dönərək reallaşdırmağa çalışır.

Orta Asiya, Türkiyəyə xarici siyasətində yeni bir ölçü qazandıran, yeni bir sahə açan və Türkiyənin strateji əhəmiyyətini artırان və enerji maraqlarını təmin etmək mövzusunda fürsətlər təqdim edən bir bölgəni ifadə etməkdədir. [6, səh.404]

Eyni zamanda, 2003-cü ilin yanvar ayında dövrün prezidenti Rəcəp Tayip Erdoğan Azərbaycan, Türkmənistan,

Qazaxıstana olan ziyarətlər sırasında Qafqaz və Orta Asiya ilə iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişaf etdiriləcəyini vurğulamışdır.[7] Əlaqələrdə iqtisadi sahəyə üstünlük verilməsində məqsəd, iqtisadi sahə vasitəsi ilə siyasi sahənin də inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyünün düşünüləməsidir. 2002-2009-cu illər arasındakı Türkiyənin xarici siyasət həcmi araşdırıldıqda, Orta Asiya ölkələri ilə olan ticarətin həcmi 30% artım göstərdiyi halda, Orta Şərq ölkələrində bu artışı 40% təşkil edir. Buradan rahatlıqla anlama bilərik ki, bölgə üzrə əsas istiqamət olan iqtisadi sahədə istənilən səviyyəyə hələ çatılmamışdır. Lakin əvvəlki illərdəki artışıla hazırkı artışı müqayisə edilərsə, bu artım kifayət etməsə də, böyük uğur olduğunu görə bilərik.

AKP dövründə Türkiyənin Orta Asiya siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:[8]

- ✓ Orta Asiya ölkələrinin müstəqilliklərinin gücləndirilməsi,
- ✓ Dövlətlərin formalaşmasına və qurulmasına kömək etmək,
- ✓ Bu ölkələrin iqtisadi və siyasi keçid dövrünü sülh içində keçirməsi,
- ✓ Bu çərçivədə islahatların dəstəklənməsi,
- ✓ Suveren bərabərlik prinsipi əsasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi.

AKP hökuməti ilk növbədə qarşılıqlı əməkdaşlıqla gələcəkdə siyasi əlaqələrə təsir edəcəyini düşünür. İqtisadi nüfuz sahəsini yaymaq üçün cəhdlər yeni bazar sahələrinin axtarışı, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı, ölkənin rifahının artırılması və nəticədə çoxölçülü və global aktor rolunun gücləndirilməsi yolu ilə ölkənin iqtisadiyyatını stimullaşdırmasıdır.[7, səh.407]

## 2. Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik integrasiya birlikləri

Türkiyənin yeni Orta Asiya siyasəti daha realist və reallaşdırıla biləcək hədəflərə sahibdir. Orta Asiya ölkələri ilə münasibətlər regional rəqabət çərçivəsində deyil, əməkdaşlıq şəraitində inkişaf etdirilməyə çalışılır. Bu çərçivədə, AK Partiyasının Orta Asiya ölkələri ilə integrasiya cəhdlərinin nümunəsi kimi aşağıdakı təşəbbüsləri göstərə bilərik:

**Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA):** Orta Asiyada yeni qurulan ölkələrdə yaşayan əhali üçün sosial, iqtisadi və mədəni sahədə edilən yardımlar zaman içində uzun müddətli layihələrə, inkişaf mərkəzli əməkdaşlıq işlərinə çevrilmiş. Nəticədə, bölgədə ediləcək fəaliyyətləri və xarici siyasət prioritetlərini tətbiq edəcək, koordinasiya edəcək bir təşkilat ehtiyacı doğulmuşdur. Bu yöndə, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) 1992-ci ildə quruldu. TİKA Proqram Koordinasiya Ofislərinin birincisi Türkmənistanda açıldı. TİKA-nın o illərdəki məqsədi müstəqilliyini yeni qazanmış Orta Asiya ölkələrinin öz sosial strukturunu formalaşdırması, milli kimliyini sağlam şəkildə qurmaq, mədəni və siyasi hüquqların inkişaf etdirilmək və texniki infrastrukturadakı çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi Asiya ölkələrini birləşdirməkdir. TİKA ictimai qurumlar, universitetlər, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmi kimi çıxış edərək; bütün aktorları ortaq məxrələrdə birləşdirib, Türkiyənin "inkişaf yardımları" altına alır.[8]

TİKA, 1992-2002-ci illərdə 10 il ərzində 2346, illik orta hesabla 256 olaraq layihə və fəaliyyətlər reallaşmışdır.[9] Ancaq TİKA AK Partiya hökuməti dövründə güclənərək bölgə üçün əhəmiyyətli bir xarici siyasət aləti halına gəldi. Bu baxımdan 2006-2007-ci illərdə bölgə üçün 1278 müxtəlif ölçüdə layihələr həyata keçirilmişdir. 2013-cü ildə 404 layihə həyata keçirilmişdir. Layihələr sosial-iqtisadi infrastrukturaların və istehsal sektorunun inkişaf etdirilməsini, mədəni əməkdaşlığı təmin etməyi, ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasını və sosial sülhə yardım göstərilməsini nəzərdə tutur.[10]

**Türkcə danışan ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsi:** Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Orta Asiya və Qafqaz ilə integrasiya söyləri istiqamətində Türkiyənin təşəbbüskar olduğu Türkcə danışan ölkələr dövlət başçıları zirvəsi, iştirakçı ölkələr arasındakı əlaqələri ən üst səviyyədə reallaşdırmağı məqsəd qoymaqladır. Bu baxımdan sammitlər ilk olaraq 30-31 oktyabr 1992-ci ildə Ankarada keçirilmişdir. 1992-ci ildə keçirilən ilk zirvə toplantısında prezident Turqut Özal, Azərbaycan prezidenti Ebulfez Elçibey, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Əsgər Ağayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov və Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazov iştirak edəblər.[11]

Türkiyənin cəhdləri ilə başlatılan zirvələrə 2000-ci ilə qədər altı üzv dövlətin başçıları səviyyəsində günümüzdə qədər 10 zirvə reallaşdırılmış, altıncı zirvədən etibarən iştirakda zəifləmələr görülmüşdür. Bu çərçivədə, Özbəkistan və Türkmənistanın zirvəyə uzaq tutumları görülməyə bilər. Nəticədə, 2001-ci ildə keçirilmiş zirvədə iki ölkənin parlament başçıları iştirak edib. 2006-cı ildə həyata keçirilən zirvədə isə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Türkiyə dövlət başçısı səviyyəsində təmsil edilərkən, Türkmənistan səfir səviyyəsində təmsil edilmişdir. Özbəkistan isə qatılmamışdı. Zirvə içərisindəki zəifləməyi ortadan qaldırmaq və zirvələri canlandırmaq üçün Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Azərbaycanın cəhdləri ilə də 2008-ci ildə Türk Dili Danışan Ölkələr Parlament Assambleyası (TÜRKPA) adı altında yeni bir qurum yaradılmışdır.

**Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPA)** 9 sentyabr 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakıda keçirilmişdir. Yığıncaqda TÜRKPA-nın qaydaları, katibliyi və Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmiş. TÜRKPA-nın məqsədləri isə bunlardır:[12]

1. Parlamentlərarası diplomatik vasitələrinin yardımı ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsinə kömək etmək;

2. Tarix, mədəniyyət və dil ortaqlığına dayanaraq, milli qanunvericiliyin yaxınlaşması, parlamentlərarası əməkdaşlıq üzrə qarşılıqlı fəaliyyətin daha da intensivləşməsi,

3. Üzv ölkələrinin qanunvericilik prosesinə, türkdilli ölkələrə tarix, incəsənət, ədəbiyyat və s. sahələrdə mədəni irsin və ümumi dəyərlərin qorunması dair məsləhət vermək;

4. Bölgədəki türkdilli ölkələr və digər ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı və bərabər əməkdaşlığın inkişafına kömək etmək;

5. Tərəflər arasında siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, humanitar, hüquqi və digər sahələrdə əlaqələrin inkişafına kömək etmək üçün fəaliyyətləri davam etdirmək.

Türk Dünyası ölkələri arasındakı bağların daha da güclənməsi üçün ortaq tarix, mədəniyyət, şəxsiyyət və dil birliklərindən qaynaqlanan dərin və güclü qardaşlıq bağları çərçivəsində güclü bir platforma təşkil edən Zirvələr prosesinin qanuniləşdirilməsi istiqamətində, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən 2-3 Oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən 9-cu Sammitdə imzalanan Naxçıvan Konvensiyası Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə qərar qəbul edilib. 16 Sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda keçirilən zirvə toplantısında, Türk Şurasının qurulması rəsmən elan edildi və prioritetlər və yol xəritəsi müəyyən edildi.

**Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) [13]:** Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın Mədəniyyət Nazirləri, 1992-ci ildə İstanbul və Bakıda bir araya gələrək mədəni əməkdaşlıq etməyi qərarlaşdırdılar. 12 iyul 1993-cü ildə Almatıda keçirilən yığıncaqda Türk Mədəniyyət və İncəsənət Birgə İdarəsinin - "TÜRKSOY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə" imzalamışlar.

Bu müqavilə ilə yaradılan TÜRKSOY təşkilatına sonradan Altay Respublikası Respublikası, Başqırdıstan Respublikası, Xakas Respublikası, Tatarıstan Respublikası, Tatarıstan Respublikası və Moldova Respublikası, Gagavuz Muxtar Bölgəsi və Şimali Kipr Respublikası da qoşulub.

TÜRKSOY, türkdilli ölkələrin mədəniyyət və incəsənət sahələrində əməkdaşlıq edən üzv dövlətlərin rəhbərliyinə, daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etməyən beynəlxalq təşkilatdır. TÜRKSOY təşkilatının ev sahibi ölkəsi Türkiyə Respublikasıdır. Rəsmi dil Türkçə və baş qərarqahı Ankarada yerləşir.

Üzv və müşahidəçi üzvləri öz işində bərabər hüquqlara malikdirlər. Təşkilatın beynəlxalq əlaqələri türk dilinin danışıldığı coğrafiya ilə məhdudlaşmır. TÜRKSOY fəaliyyəti və beynəlxalq əlaqələrində əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına əsaslanan bütün rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Məqsədləri, vəzifələri və iş yerləri UNESCO ilə üst-üstə düşən TÜRKSOY, onun coğrafi ərazisində YUNESKO-nun fəaliyyətini həyata keçirir. Bu vəziyyət türkdilli ölkələrin milli bərpasına, dövlət quruluşuna və demokratikləşmə prosesinə imkan verir.

TÜRKSOY tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər arasında festivallar, xatirə gecələri, elmi görüşlər, mədəni və bədii yığıncaqlar, Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtının həyata keçirilməsi, həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, YUNESKO və İESKO tərəfindən həyata keçirilən xüsusi tədbirlər daxildir.

Türkiyə mövcud olduğu coğrafi mövqe səbəbi ilə çox yönlü və aktiv xarici siyasət izləmək məcburiyyətindədir. Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə istiqamətli siyasətində siyasi nüfuzu təmin etməkdən imtinası iqtisadi əməkdaşlıq proseslərini ön plana çıxaran şüurlu addımları atmasıyla bölgədəki tarazlıqların bir parçası halına gələ bilməmişdir. Lakin, Türkiyənin Orta Asiya siyasəti uzun dövrlü və tutarlı olmadığından bölgədə çoxda təsirli mövqedə olduğu deyilə bilməz.

Bu səbəblə prioritetli olaraq Türkiyənin Orta Asiya ilə əlaqələrinin fəlsəfəsini meydana gətirməsi lazımdır. Yəni də, Türkiyənin liderliyində həyata keçirilən layihələrin əhəmiyyətini arxa plana itirmək lazımdır. Bu layihələrin təməli 1990-cı illərdə atılmış olsa da, Əhməd Davudoğlu təsirinin görüldüyü AK Partiyanın xarici siyasəti ilə birlikdə bölgədəki fəaliyyətlər yenidən təcil qazanmış və xüsusilə TİKA damı altında bölgə ölkələri integrasiya layihələrinin sayında böyük artım olmuşdur.

Türkiyənin Orta Asiyaya istiqamətli siyasəti ümumi olaraq qiymətləndirildiyində xüsusilə, 2001-ci ilin əvvəllərindəki dövrdə ardıcıl, əhəmiyyətli və uzun müddətli bir siyasətinin olmadığı deyilə bilər. Ancaq, Türkiyə 2000-ci illərin II yarısından etibarən yeni strategiya izləməyə başlamışdır. Bu illərdən etibarən Türkiyə, bölgəyə qarşı daha fəal bir tutum sərgiləməyə çalışır. Region ölkələrinə etdiyi rəsmi ziyarətləri və əməkdaşlıq razılaşmalarını artıran Türkiyə, əlaqələri mədəni sahə ilə birlikdə iqtisadi sahəyə də, yönəldirir. Türkiyə Orta Asiya və Qafqazda olan təbii ehtiyatların beynəlxalq bazarlara çatdırılması kimi iqtisadi siyasətlərin tətbiqini hədəfləyir. Məqsəd, bölgədəki ölkələrlə hələ də istənilən səviyyədə olmayan əlaqələri dərinləşdirmək üçün lazım olan dövlətlərin fikirlərini nəzərə alaraq planlaşdırılmış və əhatəli bir siyasət qurmaqdır. Türkiyə gələcəkdə böyük rəqabətə səhnə olacaq Orta Asiyada dil, din və mədəniyyət birliyini üstünlüyə çevirməli və bölgədə olan təsirini artırmalıdır. Bundan əlavə, Mərkəzi Asiya ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi gücləndirilməlidir. Özbəkistan nümunəsində olduğu kimi, siyasi səhvlər təkrar edilməməlidir.[14]

Xüsusilə, 2003-cü ildən sonrakı dövrdə Türkiyənin bölgə siyasətini iqtisadiyyat və enerjiyə əsaslandırması doğru seçimdir. Eyni zamanda, Türkiyə qeyri-kafi qalan xüsusi və dövlət qaynaqlı kreditlərini idarəli şəkildə artırma yolunu seçməlidir. Orta Asiyadakı enerji ilə zəngin ölkələrdə Türk şirkətləri ilə əməkdaşlıq artırılmalıdır. Bundan başqa, Tacikistan kimi iqtisadi və ticari əməkdaşlığa açıq olan ölkələrlə əməkdaşlıq davam etdirilməlidir. Bu baxımdan, bölgədə effektiv siyasəti həyata keçirtmiş olan TİKA-nın işləri dəstəklənilməlidir və daha əhatəli olunmalıdır.

Eyni zamanda bölgə ölkələri ilə sivilizasiya və təhsil sahəsində də əməkdaşlıqlar inkişaf etdirilməlidir. Xalq arasında qarşılıqlı əlaqə təhsil müəssisələri, tələbə mübadiləsi proqramları və qarşılıqlı panel və konfrans proqramları vasitəsilə artırılmalıdır. Bu məzmununda, təhsil sahəsində şagirdlərə açılmış, lakin 2000-ci ildə dayandırılmış təqaüdlər nəzərdən keçirilməlidir. Bununla yanaşı Türkiyə Orta Asiya hökumətləri və xalqlarına qarşı əvvəl etdiyi səhvlərin nəticəsi olaraq meydana gələn negativliyi ortadan qaldırmalı, bölgədə fəaliyyətini gücləndirməlidir. Son olaraq onu qeyd edək ki, Türkiyə bölgə istiqamətli siyasətlərini başda Rusiya olmaqla ABŞ, Çin kimi global gücləri göz ardı etmədən və bölgə ölkələrini narahat etmədən milli mənfəətləri işığında meydana gətirməlidir. 2000-ci ildən sonrakı

dövrə inkişaf edən siyasət əvvəlki dövr siyasət ilə müqayisə olunduğunda sabit münasibətlər saxlanılmalıdır. Xüsusən, 2003-cü ildən sonra həyata keçirilən çoxtərəfli siyasətlərin davam etdirilməsi və münasibətlər təkcə mədəni sahədə qalmamalıdır.

M. Kemal Atatürk'ün də dediği kimi *"...Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarix bir köprüdür. Geriyə dönüb köklərimizə bərkə olayların böldüğü tarixi birligimizi yeniden yaratmalıyıq..."* perspektivində Orta Asiyaya dair siyasəti Türkiyə arxa plana atmamalı, *"Yeni Türkiyə, Yeni Güc, Hədəf 2023"*[15] görüşü çərçivəsində Orta Asiya ölkələri ilə olan əlaqələri daha üst səviyyəyə daşımaq məqsədilə qarşılıqlı suveren bərabərlik və hörmət təməlinə söykənən bir siyasət anlayışı mənimsənilməli, 2010-cı ilin sonrasındakı Ərəb Baharı'nın təsiriylə arxa planda qalan bölgəyə daha çox əhəmiyyət verilməsi lazımdır.

#### Ədəbiyyat:

1. Ainur Nogayeva, 'Orta Asya'da ABD, Rusiya və Çin Stratejik Denge Arayışları', USAK, (2011, Ankara),
2. DENİZHAN, Emrah, "Türkiyə'nin Kafkasya və Orta Asya Politikası Ve Tika", Sosial və Beşəri Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2010,
3. Muharrem Ekşi, 'Türkiyə'nin Asya Politikası', TA-SAM, (2009, Ankara),
4. ÖZDAMAR, Ramazan, "Türkiyə'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler", 2010. <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-politikasi-eksiklikler-ve-oenerler.html>
5. Baskın Oran, 'Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar', Cilt 2, İletişim Yayınları, (2008, İstanbul), sf.396.
6. EKŞİ, Muharrem, "Türkiyə'nin Asya Politikası", Uluslararası Türk-Asya Kongresi, [www.academia.edu/1474347/T%C3%BCrkiyenin\\_Asya\\_Politikas%C4%B1](http://www.academia.edu/1474347/T%C3%BCrkiyenin_Asya_Politikas%C4%B1)
7. Svante E. Cornell, 'Regional Politics in Central Asia: the Changing Roles of Iran, Turkey, Pakistan and China', SAPRA Foundation, (2003, New Delhi),
8. [www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/1](http://www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/1)
9. TİKA Faaliyet Raporu, 2006, Ankara.
10. TİKA, Orta Asya ve Kafkaslar- Proje ve Faaliyetler, 2006-2007.
11. [tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk\\_Dili\\_Konu%C5%9Fan\\_%C3%9Cikeler\\_Zirvesi](http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Dili_Konu%C5%9Fan_%C3%9Cikeler_Zirvesi)
12. [www.turk-pa.org/news.php?id=1113&lang=tr](http://www.turk-pa.org/news.php?id=1113&lang=tr)
13. [www.turksoy.org.tr/tr/turksoy/hakkimizda](http://www.turksoy.org.tr/tr/turksoy/hakkimizda)
14. ARAS, Bülent, "Türkiyə'nin Orta Asya Politikası - Köprüden Cazibe Merkezine", Zaman Gazetesi, 2007.
15. [www.akparti.org.tr/site/deka](http://www.akparti.org.tr/site/deka)

### The policies followed by Turkey in Central Asia

#### Summary

Central Asia is a region with historical and cultural ties with Turkey due to the Turkish unity. These states, which were under USSR protection until the 1990s, preferred to gain their independence after the collapse of the USSR. When Central Asia entered such a political process, the geopolitical dominance of the region, its geopolitical wealth, natural resources and many other reasons caused great interest of the states. This geography has become an area in which the interests of Russia, the United States and many European countries, including Turkey, have intensified. We can say that, three-quarters of the world's energy resources are in this region. So, this the region can play an important role in future processes and it has potential to shape the future of the world. In this sense, Central Asia becomes the world's geo-economic and geopolitical center.

The issue of establishing relations with the new states emerging in the Central Asian geography is a significant part of Turkey's foreign policy agenda since the 1990s. Because of the "model" for newly-established states, the controversy surrounding Russia, Iran and Turkey, which is a neighbor to the region, required a new and more dynamic structure that would provide economic, social and cultural cooperation with newly emerging states in foreign policy.

In this article, the policies followed by Turkey in Central Asia after the Cold War were divided into historical stages, with more effective and dynamic cooperation processes and their development, the establishment and operation of various institutions, projects about their development and future.

### Политика, проводимая Турцией в Центральной Азии

#### Резюме

Центральная Азия является регионом, имеющим исторические и культурные связи с Турцией благодаря турецкому единству. Эти государства, которые находились под защитой СССР до 1990-х годов, предпочли обрести независимость после распада СССР. Когда Центральная Азия вступила в такой политический процесс, геополитическое доминирование в регионе, его геополитическое богатство, природные ресурсы и многие другие причины вызвали большой интерес у государств. Эта география стала областью, в которой усилились интересы России, США и многих европейских стран, включая Турцию. Можно сказать, что три четверти мировых энергетических ресурсов находятся в этом регионе. Таким образом, этот регион может сыграть важную роль в будущих процессах, и у него есть потенциал для формирования будущего мира. В этом смысле Центральная Азия становится мировым геоэкономическим и геополитическим центром.

Вопрос установления отношений с новыми государствами, возникающими в центрально-азиатской географии, является важной частью внешнеполитической повестки Турции с 1990-х годов. Из-за «модели» для вновь созданных государств, споры вокруг России, Ирана и Турции, которая является соседом региона, требовали новой и более динамичной структуры, которая обеспечивала бы экономическое, социальное и культурное сотрудничество с новыми развивающимися государствами в внешней политика.

В этой статье политика, проводимая Турцией в Центральной Азии после холодной войны, была разделена на исторические этапы с более эффективными и динамичными процессами сотрудничества и их развитием, созданием и функционированием различных институтов, проектами об их развитии и будущем.

**Rəyçi: dos. N.Abdullayev**